

Слід зазначити, що першочерговим завданням розвитку вищої юридичної освіти в Україні постає питання удосконалення організаційно-правових основ організації та функціонування вищих навчальних юридичних закладів. Адже, прийняття нового закону «Про вищу освіту», який нібито базується на європейських стандартах освітньо-наукового простору та встановлює єдині вимоги щодо існуючої системи підготовки фахівців з вищою освітою, так і не призвело до вироблення Державних стандартів та програм щодо підготовки правників.

Більше того, при реформуванні вищої юридичної освіти в Україні доцільним було б звернутися до досвіду європейських держав, які вже здійснили реформи в цій сфері, згідно стандартів та вимог Болонського процесу. Зокрема, цікавим є досвід реформи юридичної освіти Німеччини, який мав законодавче закріплення, шляхом прийняття у 2002 році Закону «Про реформу юридичної освіти». Першою частиною реформи стало посилення міжнародної орієнтації навчального процесу, яка забезпечувалася введенням викладання окремих дисциплін іноземною мовою. Другою складовою реформи стало посилення орієнтації юридичної освіти на потреба адвокатури, задля чого було передбачено обов'язкове залучення адвокатів-практиків у навчальний процес. Більше того, юридична освіта в Німеччині позначена спільною діяльністю університетів і держави. З одного боку, - це постає джерелом напруження і конфліктів між свободою науки й політикою юстиції. З другого боку, спільні завдання юридичних факультетів і державних установ щодо прийому іспитів гарантують тісний зв'язок між юридичною наукою, юридичною практикою і юридичною політикою, між навчанням в університеті й професійною підготовчою практикою, й гарантують єдині стандарти якості на різних юридичних факультетах у Німеччині².

На нашу думку, досвід Німеччини доцільно було б використати при реформуванні юридичної освіти в Україні.

Наступним напрямом реформування системи вищої освіти має стати забезпечення якості освітянських послуг. Адже, одним із принципів Болонського процесу є досить жорсткі вимоги до якості підготовки фахівців з вищою освітою. Усвідомлюючи необхідність розвитку вищої юридичної освіти до загальноєвропейських стандартів, питання якості підготовки юриста, тобто висококваліфікованого фахівця у сфері права з відповідним рівнем сучасних правових знань та високим рівнем правосвідомості набуває особливої актуальності.

Водночас, необхідно впроваджувати в освітній процес інноваційні форми та методи навчання, які сприяли б виявленню та розвитку інтелектуальних здібностей студентів. У зв'язку з цим, організація освітнього процесу у вищих навчальних закладах повинна базуватися на принципах наукового, пізнавального, інформаційного та методичного забезпечення, що, в свою чергу, призводить до творчого опанування та осмислення отриманих знань, а також прояв творчої науково-дослідницької діяльності студентів. Адже, призначення сучасної юридичної освіти полягає в тому, щоб передати майбутньому правнику глибокі загальнокультурні основи, комунікативні здібності, критичність та культуру мислення, здатність приймати самостійні рішення, в цілому підготовка правників, які б сповідували принцип верховенства права та активну громадянську позицію.

Вважаємо, що концептуальними принципами щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське та світове співтовариство, мають стати: створення інноваційного простору на основі освітньої і наукової підтримки; адаптація системи вищої освіти до норм, стандартів і основних принципів європейського простору вищої освіти; забезпечення соціального контексту вищої освіти, який надасть можливість випускникам вищих навчальних закладів формувати свою професійну кар'єру на основі соціальної справедливості, відповідальності та загальнолюдських цінностей.

Отже, основним змістом діяльності університету на сучасному етапі повинно стати формування інноваційного, гуманістичного освітньо-виховного середовища, що, в свою чергу, передбачає фахову глибину і інноваційні технології в системі освіти з метою інтеграції у європейський освітянський простір. Європейський вибір України – це рух до стандартів демократії, інформаційного та інтелектуального суспільства, що базується на принципі верховенства права та забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

ДУК 340.11

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА / DIALECTIC INTERACTION BETWEEN THE LEGAL STATE AND CIVIL SOCIETY

Шевченко А.Є., д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри теорії права та держави
Старостюк А.В., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри теорії права та держави
Університет державної фіскальної служби України

Учасники конференції

The article discusses the issue of the interaction of legal State and civil society as a necessary condition of quality of the development process of the modern Ukrainian State. These issues are of existing theoretical developments, views of famous thinkers of the past and present. The authors of the article highlight the idea that development of Ukraine at the beginning of the 21st century is largely determined by the maturity of the civil society and its role for the functioning of the state and its organs. The issues of the interaction of legal state and civil society are covered through the prism of the need to increase the level of political and legal culture as a necessary condition of qualitative changes in all spheres of social life. It is highlighted the role of legal activity in the process of strengthening the regime of law and order, the protection of the rights and freedoms of man and citizen.

Keywords: dialectic, the legal state, legal culture, civil society.

Процес розбудови демократичної, соціальної та правової держави органічно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства. Особливого значення ці питання набувають в умовах необхідності визначення якісної характеристики українського суспільства та його впливу на вирішення складних проблем сьогодення.

До питань розбудови правової держави зверталися такі вчені-правознавці України як С.В. Бобровнік, Є. Бурлай, В. Головченко, Ю. Грошевий, Т. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, О. Костенко, Н. Онищенко, В. Погорілко, В. Селіванов, В. Сіренко, П. Рабінович, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал та деякі інші. Що стосується витоків ідей правової держави, то

2 Хелланд А., Вендіш М. Юридична освіта в Німеччині., А. Хелланд, М. Вендіш., Право України. – 2009. – № 1., С. 24-28

їх пошук необхідно розпочинати звертаючись до історико-правової думки раннього періоду, яка представлена в роботах Солона, Геракліта, Протагора, Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля, Сенеки, Цицерона та інших.

Вагомим внеском античних мислителів в процес формування ідеї правової держави є дослідження питань, які пов'язані з обґрунтуванням рівності громадян перед законом та єдності всіх громадян полісу, а також питання народовладдя та звітності посадових осіб перед народом; ідея щодо розподілу влади; визначення принципів та функцій держави; ідеї природного права; проблема загального блага.

Важливість використання існуючої історико-правової думки підтверджується тим, що в процесі дослідження різноманітних аспектів розвитку теорії правової держави значна кількість вчених беруть за основу погляди Цицерона щодо перетворення закону на відображення права як уявлення про належне і справедливе; набуття правом значення реального фактора, який впорядковує суспільні відносини і накладає певні зобов'язання на державну владу; підпорядкування функціонування та розвитку суспільства і держави чітко визначеному правовому режиму.

Виходячи з сутності ідей Цицерона про природні соціальні потреби, які властиві людям від народження, мудрість, просвітлений емоційний стан, ідеальне людське суспільство, критику державної влади ми неминуче підходимо до усвідомлення того, що крім держави як особливої політико-територіальної організації є й інші форми життєдіяльності суспільства.

Погляди на державу не лише як сукупність громадян, які зобов'язані жити і діяти у відповідності з існуючими законами, а й аналіз життя громадян в економічній, духовній, шлюбно-сімейній та інших сферах суспільства, в яких втручання держави не буде потрібне, властиві й для Аристотеля.

Більш ґрунтовні ідеї щодо обмеження діяльності держави правом, а саме ідеї панування права були розкриті в працях Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Значний внесок в філософське обґрунтування теорії правової держави належить І. Канту, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей під егідою права, підкреслював важливість таких принципів як свобода, рівність та самостійність громадянина як суб'єкта суспільних відносин. Вчений зазначав, що індивіди – це рівні істоти. Суть їх рівності полягає в тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити» [1, с. 147].

Беззаперечним є також внесок у розвиток теоретичних положень щодо розуміння держави у взаємозв'язку з правом та громадянським суспільством німецького філософа-ідеаліста Г. Гегеля, на думку якого громадянське суспільство виступає «не як таке, що атомістично розпалося на одиничних осіб і зібралось на мить тільки для одиничного тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розчленоване на вже раніше конституційовані товариства, громади та корпорації, які таким чином отримують політичний зв'язок» [2, с. 346]. Особливістю поглядів Гегеля є те, що він на відміну від багатьох своїх попередників розглядав громадянське суспільство і державу як самостійні утворення. Гегель підкреслював важливість таких принципів функціонування громадянського суспільства як власність, особиста свобода, поінформованість, вільно сформована громадська думка, справедливість та дотримання законів.

На думку Г. Гегеля необхідно розмежувати поняття «громадянське суспільство» і «державу». Громадянське суспільство розглядається вченим як «об'єднання членів як самостійних, одиничних у формальній і, таким чином, загальній спільності на основі їх потреб і через правовий устрій (як засіб забезпечення безпеки осіб і власності), і через зовнішній порядок для їх особистих та загальних інтересів» [3, с. 208].

Гегель також вважав, що громадянське суспільство представляє собою деполітизовану масу, де домінують економічні інтереси та існує перманентний конфлікт інтересів. Саме зіткнення інтересів, на його думку, може призвести до вибухової ситуації. Щоб уникнути цього необхідним є існування правової держави, основною ознакою якої він вважав верховенство закону.

Крім того, у відносинах, які виникають між громадянським суспільством і правовою державою Гегель надавав перевагу не громадянському суспільству, а конституційній державі, яка за певних умов може втручатися в життя громадянського суспільства. Таке втручання, на його думку, є необхідним у випадках усунення соціальної несправедливості і нерівності всередині громадянського суспільства, а також коли доцільно реалізувати загальний інтерес.

Слід зазначити, що саме погляди І. Канта та Г. Гегеля щодо громадянського суспільства та правової держави покладено в основу дослідження ліній взаємозв'язку між ними.

В сучасних умовах зацікавленість до проблем розвитку громадянського суспільства і його взаємозв'язку з правовою державою також не втрачає своєї актуальності. Це знайшло своє відображення у філософії, соціології, політології, історії політичних і правових вчень, теорії держави і права. Досліджуючи ці питання науковці акцентують увагу на тому, що відносини між державою і громадянським суспільством можуть мати складний і суперечливий характер. Це обумовлено тим, що, по-перше, держава повинна реагувати на існуючі потреби суспільного розвитку, підкорятися інтересам суспільства. По-друге, може виникнути ситуація, коли держава намагатиметься розширити свій вплив на суспільство навіть до рівня використання тоталітарних методів здійснення державної влади.

Однак взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави виражається в збігу їх багатьох завдань та мети. Так, метою формування громадянського суспільства і розбудови правової держави є соціальні інститути, які покликані служити людині та захищати її права та інтереси. Цей процес взаємодії має відбуватися на основі принципу верховенства права, побудови системи економічних відносин на правових засадах.

Взаємозв'язок громадянського суспільства та правової держави проявляється в тому, що процес їх формування здійснюється одночасно. Враховуючи те, що громадянське суспільство поєднує в собі багатогранні інтереси – правова держава виступає в якості виразника загальної волі, волі більшості громадян. Правова держава не може допускати ситуації вирішення існуючих конфліктів недемократичним шляхом. Це знаходить своє відображення в цивілізованих способах та методах здійснення державної влади і наданні громадянам можливості активної участі в усіх сферах життя суспільства. Окрім того, і правова держава, і громадянське суспільство мають функціонувати на основі права.

Важливий внесок в розвиток ідей правової держави здійснив вчений-правознавець Б. Кістяківський. Основою існування правової держави він вважав природні права людини. У своїх працях Б. Кістяківський звертав увагу на те, що в правовій державі влада тісно пов'язана з народом, який бере участь в організації влади, у створенні державних установ через народне представництво. В силу цього народ є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні акти та впливаючи на інші [4, с. 330].

В роботах Б. Кістяківського простежується думка про те, що відсутня принципова різниця між правовою державою та державою, яка спрямовує свою діяльність на реалізацію соціальної справедливості. Він запропонував принцип розв'язання питання щодо протиставлення загальнодержавних та індивідуальних інтересів, принцип гідного існування людини. Б. Кістяківський вважав, що на основі зазначеного принципу може відбутися процес примирення «державної індивідуальності» та «індивідуальності окремого громадянина».

Враховуючи існуючі погляди щодо розвитку ідей про громадянське суспільство та правову державу можемо стверджувати, що реалізація функцій правової держави тісно пов'язана з громадянським суспільством та його активним ставленням до необхідності підтримання законності та правопорядку. Мова йде про правову активність як громадян та представників громадських організацій, так і про правову активність посадових осіб, під якою слід розуміти сформовану в процесі взаємодії з правовим середовищем соціально-правову якість особи, яка характеризує її сукупну здатність до здійснення діяльності в сфері правового регулювання, виступаючи одночасно мірою інтенсивності і соціальної цінності цієї діяльності, узагальнюючим показником правової культури особи.

Особливого значення в сучасних умовах набуває права активність тих суб'єктів, які наділені владними повноваженнями і покликані забезпечувати процес реалізації прав і свобод громадян. Рівень їх правової активності і правової активності громадян знаходиться в прямій залежності від ціннісного сприйняття оточуючої дійсності та існуючого життєвого досвіду. Цей процес включає в себе декілька основних стадій: «знання», «визнання», «переконання» і «спонукання».

Знання, здобуті особою, самі по собі ще не є достатньою гарантією того, що вони перетворюються в орієнтир поведінки. Саме тому найважливішою метою правової інформації є спонукання людини до відповідних дій. Але для того, щоб цей процес здійснювався, інформація, що надходить до свідомості особи, має бути нею опосередкована, перероблена і засвоєна.

Суттєвою є стадія, на якій в особи формується її соціально-ціннісна орієнтація. Так, сприйняті особою норми права співвідносяться в свідомості з її потребами, інтересами, досвідом, реальними життєвими обставинами, ставленням до соціальних інститутів, з власною оцінкою правил поведінки, санкцій, які наступають в результаті порушення правових вимог [5, с. 56].

Таким чином, робота механізму реалізації права може бути охарактеризована наступним чином: зустрічаючись з правовою нормою, суб'єкт узгоджує свої вимоги з власними чи груповими потребами. Якщо вони відповідають їм, то норма «звертає» на себе увагу адресата, усвідомлюється ним і викликає стійкий інтерес. В ситуації, коли норма не сприймається в якості особисто вагомий, суб'єкт утримується від її здійснення, права активність ним не проявляється. Тобто, коли внутрішні умови, мотиви, потреби переважають над зовнішніми, норма права реалізована не буде.

Слід зазначити, що за умов панування адміністративно-командної системи управління громадяни залишалися пасивними як в широкому розумінні цього слова, так і в правовому відношенні. Так, наприклад, існуюча практика виборів до органів Рад характеризувалася форсуванням виборів, створенням бюрократичним апаратом таких умов, згідно з якими громадянам надавалась можливість головним чином вказати повну підтримку єдиному кандидату, який визначався практично без їх участі. Вибори, таким чином, стали проявом відношення влади до народу, а не навпаки.

Що стосується дослідження проблем теорії та практики системи виборів в юридичній науці в період 60-80 років ХХ століття, то ці питання майже не розглядалися. Виключення складають лише деякі праці, зокрема монографії та кандидатські дисертації з правових питань [6].

Особливістю існування перехідного періоду розвитку України на початку ХХІ століття є те, що громадянське суспільство багато в чому визначає функціонування держави та її органів. Так, наприклад, процес здійснення правотворчої діяльності держави тісно пов'язаний з діяльністю різноманітних структурних елементів громадянського суспільства, серед яких важливу роль відіграють політичні партії та громадські організації. Слід відзначити, що для громадянського суспільства характерним є розвиток парламентаризму як форми представницької демократії.

На думку українського вченого-конституціоналіста В. Шаповала парламентаризм доцільно розглядати як систему взаємодії держави і суспільства, для якої властивим є визнання провідної або особливої і доволі істотної ролі у здійсненні державно-владних функцій загальнонаціонального, колегіального, постійно діючого представницького органу [7, с. 128].

Вагомим досягненням на шляху побудови розвинутого парламентаризму в Україні є існування багатопартійної політичної системи, зростання рівня довіри громадян до тих політичних партій, які відстоюють їх інтереси, прагнуть досягти консенсусу в розв'язанні складних проблем сьогодення. Підтвердженням цьому є проведені 26 жовтня 2014 року вибори до Верховної Ради України. Вони стали свідченням правової активності громадянського суспільства, показником зростання рівня його правової свідомості та правової культури.

В демократичній державі природним є процес боротьби політичних сил, політичних партій та відсутність надання прерогативи певній політичній силі чи ідеології. «Багатопартійність в межах радикальних ідеологій передбачає можливість вибору громадянами певного вектора розвитку державотворення у країні, наявність політичної конкуренції формує систему «стримувань та противаг» у владних інституціях» [8, с. 163].

Саме таким фактором стримування щодо діяльності владних суб'єктів є громадянське суспільство. Об'єднуючи рівноправних незалежних громадян, громадянське суспільство спільно з державою повинно сприяти розвитку правовідносин. На думку О. Резнік, такий процес може відбуватися у формі самих різноманітних громадянських практик, а саме: індивідуальні та тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері з метою тиску на політичні інститути задля майбутніх змін; практики контактування громадян з установами та організаціями, що передбачає здебільшого індивідуальне звернення до установ задля реалізації та відстоювання власних інтересів; кооперативні практики громадян, які є систематичними діями людей, добровільно об'єднаних в асоціації задля спільної реалізації та тривалого просування своїх інтересів [9, с. 57].

Зазначені практики сприятимуть паралельному процесу функціонування громадянського суспільства і розбудові правової держави. Втілюючи аспекти солідарності громадянське суспільство виступає як стримуюча форма неналежного функціонування державної влади. Саме в межах громадських організацій громадяни мають можливість здійснювати контроль за діяльністю органів державної влади, проводити незалежні громадські експертизи тощо.

Відомо, що функціонуючи при органах державної влади громадські організації наділені цілим рядом повноважень, а саме: можуть вносити пропозиції щодо вдосконалення діяльності органів виконавчої влади; здійснювати громадську експертизу проектів нормативно-правових актів, що розробляються органами влади, при яких вони утворені і подавати за її результатами пропозиції та зауваження; здійснювати громадський контроль за станом врахування органами державної влади пропозицій та зауважень громадськості.

Однак сьогодні існує значна кількість проблем, які стоять на перешкоді подальшому зростанню громадської активності та перешкоджають ефективній діяльності недержавних організацій у сфері захисту прав і реалізації законних інтересів громадян. Серед них можна виділити наступні: недостатня участь громадських організацій у процесі підготовки, публічного обговорення та ухвалення управлінських рішень; несистемне інформування населення про організації громадянського суспільства; невідповідність чинного законодавства про громадські організації європейським стандартам щодо регулювання організаційно-правових засад їх функціонування; недостатня фінансова база суб'єктів громадянського суспільства. Так,

частка «пожертв» приватних вітчизняних та іноземних «донорів» становить 73%, а частка держави – 2%. Що стосується державного фінансування громадських організацій у країнах Центральної Європи, то воно сягає 30-40%, а в більшості країн Західної Європи є для них основним джерелом надходжень [10, с. 5].

Несприятливі умови суспільного розвитку можуть існувати і за наявності надмірної активності самого громадянського суспільства, коли існує велика кількість ідеологічно різнорідних організацій, які можуть конкурувати з державною владою, відкидаючи співпрацю з нею.

Враховуючи складність відносин, що виникають між громадянським суспільством і державою виникає питання: якою ж саме має бути конструктивна взаємодія між зазначеними суб'єктами і чим вона має бути обумовлена? На нашу думку, такий взаємозв'язок матиме бажані наслідки при наявності багатьох умов, однією з найважливіших серед яких є високий рівень політичної і правової культури як суб'єктів, що здійснюють державно-владні функції, так і тих, хто представляє собою суб'єктний склад самого громадянського суспільства. В цьому контексті особливої ваги набувають питання здійснення виховного впливу на свідомість людей, формування в них таких якостей як: усвідомлення ролі права в процесі регулювання важливих суспільних відносин; знання норм та правових інститутів різних галузей права; ставлення до права як важливої соціальної цінності; усвідомлення необхідності здійснювати свою діяльність на основі принципів і норм права не виключаючи критичне ставлення до існуючої законодавчої бази з метою виявлення проблемних аспектів її функціонування.

Паралельно з процесом формування правової культури та роботою щодо підвищення її рівня мають відбуватися суттєві зміни в сфері розвитку економічних відносин, ефективне використання різноманітних форм власності, зростання статусу людської особистості. Тільки за умов верховенства права і правових законів, за умов реального, а не декларативного захисту прав і свобод людини і громадянина можна вести мову про функціонування правової держави, стримуючим фактором повернення якої на антидемократичний шлях розвитку має бути громадянське суспільство.

Таким чином, аналіз проблем, які пов'язані з процесом функціонування громадянського суспільства та розбудови правової держави в Україні свідчить про те, що ці питання мають глибоке історичне коріння. Розвиток правової держави знаходиться в прямій залежності з проблемами формування громадянського суспільства. Реалії сьогодення є такими, що інститути громадянського суспільства в Україні знаходяться на початковій стадії свого існування. Це ускладнює здійснення дієвого контролю над державною владою. Однак вже сьогодні простежуються тенденції зростання ролі інститутів громадянського суспільства в механізмі реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Цей процес має відбуватися при ефективній діяльності органів державної влади і реалізації державою її основних функцій. Саме створення таких соціальних інститутів, які покликані відстоювати інтереси людини та захищати її права і є метою функціонування як громадянського суспільства так і правової держави.

З метою унеможливлення узурпації владних функцій з боку держави громадянське суспільство має вирішувати свої завдання не лише в правовій площині, дотримуючись вимог діючих нормативно-правових актів, а й проявляти правову активність, яка є вищим критерієм оцінки рівня правової культури. Правова активність - це показник діяльності як державних органів, так і посадових осіб. Саме вони мають сприяти створенню належних умов розвитку самого громадянського суспільства та його різноманітних інститутів.

Для громадянського суспільства характерним є існування та розвиток парламентаризму як форми представницької демократії, функціонування багатопартійної політичної системи, високий рівень політичної і правової культури. Існування демократії в Україні знаходиться в прямій залежності від успішного функціонування представницьких органів влади, в які мають бути обрані лише професійно підготовлені особи, що володіють високими моральними якостями.

Отже, питання формування політичної і правової культури мають важливе значення щодо діяльності тих суб'єктів, які наділені владними повноваженнями. Цей процес має відбуватися паралельно з суттєвими позитивними зрушеннями в сфері розвитку економічних відносин, удосконаленням функціонування політичної системи суспільства, мирним врегулюванням ситуації в східних регіонах нашої країни.

Попри всі існуючі проблеми перехідного етапу розвитку сучасного українського суспільства, складний історичний період становлення громадянського суспільства в Україні, останнє виявилось здатним піднятися на захист державного суверенітету, цілісності та недоторканності території держави, прав і свобод людини і громадянина. Саме в цьому, на нашу думку, вбачається його прогресивна роль і домінуюче становище по відношенню до держави.

Література:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., Статут, 1999. – С. 40.
2. Кант И. Сочинения., И. Кант. - М., Мысль, 1965. – Т.4. - Ч. II., С.147.
3. Гегель Г.Ф. Философия права., Г.Ф.Гегель. - М., Мысль, 1990., С. 346.
4. Там само. – С. 208.
5. Кистяковский Б.А. Философия и социология права., Б.А. Кистяковский; сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., РХГИ, 1999. – С. 330.
6. Козюбра Н.И., Оксамытний В.В., Давыдов Р.К. и др. Конституция УССР: реализация ее принципов и норм - К., 1988. – С. 56.
7. Кім А.І. Радянське виборче право. Питання теорії виборчого законодавства та практики його застосування., А.І. Кім.- М., 1965. – 112 с.; Пальгунова Т.М. радянське виборче законодавство і питання удосконалення організації виборів в місцеві Ради. Автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. юрид. наук., Т.М. Пальгунова. - Саратов, 1972. – 18 с.; Матвієнко А.С. Конституційні принципи виборів до Рад народних депутатів та їх реалізація в умовах розвинутого соціалізму. Автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. юрид. наук., А.С. Матвієнко. - Алма-Ата, 1980. – 19 с.
7. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник., В.М. Шаповал. – К., Артек; Вища шк., 1997., С. 128.
8. Жаровська І.М. Правова природа державної влади: теоретико-правове дослідження., І.М. Жаровська. - Л., 2013., С. 163.
9. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації., О. Резнік. – К., Ін-т соціології НАН України, 2011., С. 57.
10. Влада і суспільство: діалог через громадські ради: моногр., Ю.Ж. Шайгородський, Т.С. Андрійчук, А.Я. Дідух [та ін]; за заг. ред. Ю.Ж. Шайгородського. – К., ПАЛИВОДА А.В., 2011., С. 5.